Farmors stora hemlighet

Mattias visste att hans farmor varit fängslad under Förintelsen. Men varför? Han och hans syskon sökte länge efter information om hennes liv. Till slut fann de spår, i ett arkiv i New York över koncentrationslägrens fångar.

Text: Helena Östlund | Bild: Maja Kristin Nylander | Prenumerera | Artikel i SocialPolitik nr 3 2016

Det fanns alltid en tystnad kring Mattias farmor. Hon var skör. Farfar och farmor bodde nära och som barn var han ofta där och hälsade på. Ibland gick han med henne ut i skogen, de plockade svamp och när de blev trötta brukade farmor säga ”vi kramar ett träd så får vi kraft”.
– Jag var alltid hos min farmor. Vi hade ett speciellt band, hon tydde sig till mig. Jag är den enda av mina syskon som är mörk, de andra är blonda. Hon kanske kände igen något i mig. Jag har tänkt på detta varje dag sedan jag var liten, jag har alltid känt mig annorlunda.

Mattias har kvar ett foto på farmor och farfar från när de var unga.

Alla visste att farmor suttit i koncentrationsläger i Tyskland under kriget. Hon fick pengar från tyska konsulatet, hon och farfar åkte dit varje månad och hämtade en check. Men Mattias visste inte varför.

– Jag har alltid vetat att det varit något speciellt med farmor. Men vad, blev hon fängslad för att hon var judinna eller kanske för att hon var kommunist?

Farmor kom från Österrike och farfar var dansk. Som 14–15-åring var han jungman på en båt där skepparen var ledande i danska motståndsrörelsen. Det var en fiskebåt som lastade potatis, de gömde judar i lasten och fraktade till Sverige. Farfar angavs och skickades till koncentrationsläger.

Farmor och farfar träffades på ett sanatorium på Styrsö i Göteborgs skärgård direkt efter kriget. Dit kom människor från hela landet som led av tuberkulos, polio och andra sjukdomar.

– De låg i sängarna bredvid varandra. Farfar var piggare än

farmor och tog hand om henne. De blev kära, gifte sig och fick en lägenhet i Göteborg.
Mattias pappa har berättat att folk kallade henne för tant Sarka på gården.
– Hon var nog lite känd, det fanns inte så många invandrare eller mörkhyade i stadsdelarna på den tiden.

Farfar fick jobb på en fiskebåt och farmor läste svenska och utbildade sig till sömmerska. Mattias har senare fått ut hennes journaler och andra dokument från Riksarkivet. Där står bland annat ”har inte dykt upp på jobbet idag, av okänd anledning”.
– Vi har räknat ut att det var när pappa föddes 1954. Sedan gick hon aldrig tillbaka till jobbet.
Det stod också i journalen ”Therezia räknas nu som frisk och det har hon bevisat genom att hon födde ett barn”. Men det var inte riktigt sant, båda farföräldrarna hade det svårt hela livet och blev aldrig friska efter umbärandena under kriget. De flyttade senare ut på landet för hälsans och den friska luftens skull.
Farmor växte upp i den lilla byn Rax i Burgenland, den östligaste provinsen i Österrike där det bodde många romer. Hon levde med mamma och åtta syskon, pappan gick bort när hon var bara tre år. Hon berättade gärna om fina minnen från barndomen, men pratade aldrig om vad hon upplevt under kriget.
Tyskarna marscherade in i Österrike 1938 och inledde direkt aktioner mot judar och romer. Sedan följde många år av förtryck.
– Farmor berättade att hon var så ledsen över att tyskarna kom och tog kyrkklockorna. Sedan fick hon inte gå i skolan längre.
Farmor gick bort 1994 och eftersom de visste så lite om hennes liv har Mattias och hans syskon letat intensivt efter spår på nätet. En svårighet var att namnet kan stavas på olika sätt.
– Man kan ligga hela nätterna och söka och söka.

I förra årets nummer 2 av SocialPolitik skrev vi om filmen Varje ansikte har ett namn av filmaren Magnus Gertten, där han

med hjälp av en gammal journalfilm spårat upp krigsflyktingar som kom med båt till Malmö hamn 28 april 1945.
Mattias har sett filmen många gånger, han tyckte sig se farmor där på kajen. Men sedan visade det sig att hon inte kom med de båtarna.
– Jag blev så glad när jag fick se filmen. Jag har blivit matad med bilder på likhögar sedan jag var liten. Jag är så trött på det, vill inte se det. Den här filmen visade inga hemskheter, utan hur människor som kom till Sverige klarade sig efter kriget.

En dag ringde Mattias bror och sa: ”det här måste vara farmor”. Han hade hittat en person med hennes namn på en söksida hos United States Holocaust Memorial Museum i New York och det stämde överens med födelsedatumet.
Där stod också hennes fångnummer från Auschwitz som tatuerats in på underarmen och det började med Z. Och de numren stod för ”zigenare”.
Då först förstod de att farmor var rom.
– Jag har tänkt mycket efteråt om jag hade kunnat ana något. Farmor var alltid på min farbror att han skulle läsa Katitziböckerna. Och pappa ville att jag skulle lyssna på Gypsy Kings.

Tatueringen hade farmor inte kvar, den togs bort i något skede men ingen vet när.
– Den finns inte nämnd någonstans i journalerna. Det måste ha gjorts en operation, antagligen i Sverige. Men ärret såg vi.
Nu när de hittat farmor var det lätt att få fram mer av information om hennes familj genom att gå in på Auschwitz arkiv. Alla åtta syskonen finns i lägerböckerna, de flesta med kommentaren ”inte överlevt”. Men för några av dem står det inget om deras öde.
Det dröjde ett tag innan Mattias och hans syskon kunde fortsätta sitt sökande efter överlevande släktingar. Det var först när han hittade ett papper i en byrålåda hos sin faster som de kom vidare. Det var ett dokument från 50-talet som intygade att farmor då var ogift, något som krävdes för att hon skulle kunna gifta sig med farfar. Där stod även föräldrarnas namn och var de var födda.

Mattias började ringa runt till personer med moderns efternamn i Österrike och kom så småningom till en man i farmors hemtrakt. När han presenterade sig svarade mannen: ”I know who you are, I have a picture of you when you were a boy”. Mannen som hette Frans visade sig vara son till en av farmors kusiner som hade överlevt, och han trodde att det var Mattias pappa som ringde.
Fotot hade farmor skickat till sin kusin när hennes son föddes 1954, hon hade alltså kontakt med sina släktingar. Kusinens syster som då var 12–13 år bar alltid fotot med sig och undrade hur det gått för den lille pojken.
Plötsligt fick Mattias en efterlängtad kontakt med farmors släkt.
– De hade alltid vetat om oss, tänkt på oss och längtat efter oss. De har ingen annan släkt heller, ingen överlevde. De har samma historia som vi att ingen sa nåt, alla gick omkring och var tysta. Det är knappt att jag kan sitta här och prata om det utan att bryta ihop.

Mattias och hans sambo åkte till Österrike förra våren, hyrde

bil och besökte släktingarna som bodde kvar i farmors hemby Rax. Frans sa ”vad har tagit er sån lång tid, vi har väntat”.
– De har barn i våra åldrar och de facebookar med varann. De är avlägsna släktingar men har man ingen annan så blir de ändå väldigt nära. Om vi kallar oss kusiner eller sysslingar är helt ointressant.
I Rax bodde förr omkring 300 personer, men tyskarna brände allt när de tömde byn. Numera finns där fem–sex hus. Frans pappa fick farmors tillåtelse att överta hennes familjs tomt efter kriget och byggde ett eget hus. En av byns överlevande var en flicka som bodde lite utanför, bakom ett berg och tyskarna missade dem när invånarna transporterades till Auschwitz.
– Huset stod kvar och vi träffade hennes barnbarn.
Romer har bott i området ända sedan 1760 då de fick mark av en hertiginna för att de skulle stanna kvar i hennes rike, de var duktiga arbetare och hantverkare.

Människorna i byn klarade sig undan de första transporterna till nazisternas läger. Byborna, däribland farmor och hennes familj var bland de sista som fördes iväg och de skickades direkt till Auschwitz. Frans berättade så småningom det han fått veta av sin pappa om hur det gick till.
– Tyskarna sköt många direkt på plats, till exempel gubbar som försökte slåss. De andra fick välja att endera åka med godsvagnarna eller åka med soldaterna och slåss i kriget. Kusinerna åkte med till Leningrad och där tog de av sina vita t-shirts och sprang över gränsen. De var säkra hos fienden.
Mattias farmor överlevde tack vare att hon förflyttades från Auschwitz till Bergen-Belsen, där hon befriades i april 1945. Då var hon 16 år. Hon tog sig tillbaka till sin by men där var allt förstört och hon åkte därifrån igen. Mattias vet inte hur hon tog sig fram genom det förödda landskapet.
– Hon kanske liftade eller hoppade på ett tåg. Hjälporganisationer åkte runt och hjälpte folk som gick längs vägarna, hon blev kanske upplockad av en sådan lastbil.

Hon kom till Sverige med en buss från FN:s hjälporgan UNRRA i juli 1945. Hon var en av endast tre romska kvinnor som lyckades ta sig in i Sverige vid den här tiden. Ända fram till 1954 var det inte tillåtet för romer att komma hit. De ansågs inte vara drabbade av kriget och hade inte flyktingstatus.
De som har ansvar för Bergen-Belsens arkiv blev överraskade när Mattias kontaktade dem och berättade om farmors liv i Sverige.
– De blev väldigt exalterade för där stod farmor som icke överlevande, försvunnen.
Mattias berättar nu om sin farmors historia i den nyutkomna boken Det tysta arvet. Han har en bestämd tanke med det.
– Jag har en fantasi att någon ska läsa… Vi vet ju inte säkert om alla farmors syskon dog. Det kan tänkas att det finns någon som lever någonstans i Europa och inte har berättat för sina barn. Någon som kanske läser och hör av sig.

Han har ringt till några personer som stämt med födelsedatum och namn, men de har blivit arga och slängt på luren. Mattias vill också medverka till att det sätts upp en minnessten i farmors by. Och släktingarna vill att han ska skriva ner hennes historia.
Mattias hoppas själv att han en dag ska kunna förlåta. Farmor gjorde det, hon sa: ”det var aldrig någon som gjorde mig nåt ont”. Men farfar var arg hela livet, särskilt på tyskar. Han blev aldrig riktigt lycklig.
– Jag har alltid varit arg över detta. Jag är sådan till naturen. Jag kan inte hjälpa det, jag tänker på de små barnen i lägren nästan varje dag. Mamma säger ”du måste släppa det”. Jag är tredje generationen, jag måste förlåta till slut annars kommer jag att vara arg hela livet. Det är enda chansen att överleva och gå vidare.

Läs mer
Folkmordet på romer bortglömt

Över 20 000 romer mördades i Auschwitz-Birkenau. Där fanns en särskild lägerdel, det så kallade ”familjelägret” dit romer

deporterades. Det revs natten mellan 2 och 3 augusti 1944 och alla som var kvar, 3000 personer, gasades ihjäl. Det kom senare att kallas Zigenarnatten.

Det dröjde ända till 1982 innan Tyskland erkände att romer också varit utsatta för ett folkmord. I samband med en minnesceremoni den 2 augusti 2014, på 70-årsdagen av Zigenarnatten, framförde Tyskland en officiell ursäkt.